

12.

DE TAAL VAN GEERT WILDERS EN DE PARLEMENTAIRE CULTUUR

Henk te Velde

‘Politici moeten het vooral met de mond verdienen’, schreef voormalig GroenLinks-leider Paul Rosenmöller in zijn terugblik op het Kamerlidmaatschap.¹ Dat geldt vooral voor leden van de oppositie en heel in het bijzonder voor een parlementariër als Geert Wilders, die zich grotendeels afzijdig heeft gehouden van bestuur en wetgeving. Er is dan ook grote aandacht voor zijn optreden als spreker. Aan vrijwel geen ander zittend Kamerlid is een heel boek gewijd; aan Wilders niet alleen politiek-biografische studies, maar ook ten minste twee boeken die alleen over zijn taal gaan.² Een van de opvallendste kenmerken van zijn taalgebruik is de hyperbool, de stijlfiguur van de overdrijving – een ‘tsunami van islamisering’ is een van zijn eerste en bekendste.³ Voor wie zijn optreden wil analyseren, doet zich daarmee een eigenaardig probleem voor: door de overdrijving zorgvuldig te beschrijven, versterk je het effect ervan. Het lijkt alsof zijn succes aan het meesterlijke taalgebruik te danken was en alsof hoe scherper hij zich uitdrukte, hoe groter het succes was. Maar lag het nu aan hem of aan de omstandigheden dat hij indruk maakte? Als je de vraag zo stelt, dringt het antwoord zich meteen op: het zal vast aan beide gelegen hebben. Het is daarom verstandig eerst een stap terug te doen. Wat is nu eigenlijk het effect van Wilders’ optreden zelf en in welke opzichten is hij niet meer dan het meest opvallende aspect van een tijdverschijnsel? En veranderde hij zelf de taal van het parlement of maakte hij gebruik van een verandering die al was ingezet? Is hij symptoom of oorzaak? Hier zal worden betoogd dat hij goed gebruikmaakte van de mogelijkheden

die er lagen, en dat het niet alleen, en misschien zelfs niet eens aller-eerst zijn eigen kwaliteiten waren waardoor zijn politieke tegenstanders zo moeilijk greep kregen op zijn optreden. De mainstreampartijen hadden namelijk zelf iets in gang gezet en waren vervolgens ontzet toen die ontwikkeling ook werkelijk doorzette en Wilders veel verder ging dan zij wenselijk achtten en zo iets nieuws creëerde. Om dit proces te laten zien, is deze bijdrage in tweeën gedeeld. Het tweede deel concentreert zich op Wilders en zijn taalgebruik zelf, het eerste tracht de relevante omstandigheden te bepalen. Daarvoor is het nodig om het net vrij wijd uit te werpen en de ontwikkeling van de taal van de Tweede Kamer op wat langere termijn aan de orde te stellen.

De taal van de parlementaire traditie in Nederland

Overdrijving is niet alleen een stijlmiddel van Wilders, het is een kenmerk van de onvermijdelijk bijziende waarneming van politieke verandering in het algemeen. Wat er nú gebeurt, lijkt wereldschokkend, belangrijker, verwarrender, ingrijpender dan wat er in het verleden gebeurde. De redenering is dan meestal als volgt: natuurlijk, een crisis is vaker voorgekomen en het einde van de gevestigde politiek is vaker aangekondigd, maar ditmaal is er, als er niet snel wat gebeurt, wérkelijk geen houden meer aan. Dergelijke gevoelens werden geuit aan het einde van de negentiende eeuw met de opkomst van nieuwe partijen, tijdens de crisis van de democratie in de jaren dertig, in de jaren zestig als reactie op nieuwe vormen van democratie, en na de opkomst van de excentrieke populist Pim Fortuyn in 2002. Dat het heden dramatischer lijkt dan het verleden of in ieder geval dramatischer dan het achteraf vaak blijkt te zijn geweest, is niet vreemd. Van de crisissen uit het verleden kennen we de afloop, terwijl de afloop van een actuele crisis per definitie nog open is. Wie kan bewijzen dat het ditmaal niet echt verkeerd zal aflopen met de democratie? Inderdaad weet niemand dat, en dan is de neiging groot om het schokkende karakter van wat er nu gebeurt enigszins te overschatten, en dit gebeurt des te meer bij een verschijnsel als populisme dat zichzelf vaak al in hyperbolen presenteert.

‘Thierry Baudet laat zich toejuichen door zijn aanhang van Forum voor Democratie, na een historische overwinning’, luidde een kop

in *de Volkskrant* na de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 20 maart 2019. De eerste dagen schreef de krant over weinig anders. Nog enkele dagen later stond er een alarmerende tekening van de verwarring van Nederland op de voorpagina en kopte de krant: ‘een protestpartij die de *grootste* werd, voor het eerst in de geschiedenis. Het politieke klimaat lijkt definitief veranderd.’⁴ Vrijwel geen spoor van relativering: zo groot werd de partij nu ook weer niet; het ging om verkiezingen die normaal veel minder serieus worden genomen dan die voor de Tweede Kamer. Wie zegt dat de kiezers niet eens een experiment probeerden? Alsof zo’n schok niet eerder was voorgekomen. Historisch? ‘We kennen alleen nog historische uitslagen’, was de titel van een beschouwing na de Tweede Kamerverkiezingen van 2010. ‘De term “historische verkiezingen” wordt te vaak gebruikt, maar is in dit geval een passende kwalificatie’, vond een ander naar aanleiding van dezelfde verkiezingen.⁵ Dat ging net als in 2019 al over populisme en daarover ging het toen al een hele tijd, met als begin de sensationele Tweede Kamerverkiezingen van 2002 – eigenlijk de enige die, zoals het zich nu laat aanzien, recentelijk werkelijk een groot en blijvend schokeffect veroorzaakten. Weinigen hadden de uitkomst toen zien aankomen, maar dat die ‘historisch’ zou zijn sprak blijkbaar van tevoren al zo vanzelf, dat een dagblad een serie was begonnen waarin de deelnemers telkens werd gevraagd waarom de verkiezingen historisch zouden worden.⁶

Achteraf werden de verkiezingen van 2002 nog veel vaker historisch genoemd, en dat niet alleen vanwege de uitslag. Ook de Tweede Kamer zelf was erdoor veranderd. Na de ‘historische verkiezingen’ was ‘rauwe taal’ opeens in de mode gekomen: je moest vooral zeggen waarop het staat, luidde de analyse.⁷ Als voorbeeld werd Maxime Verhagen geciteerd, die het als de nieuwe CDA-fractie leider in het debat over de regeringsverklaring van het kortstondige eerste kabinet-Balkenende van CDA, VVD en de Lijst Pim Fortuyn (LPF) in juli 2002 zo zei:

Wij moeten hier in het parlement het debat voeren waarin de mensen zich herkennen. Het taboe in het parlement op de discussies van kantine, kroeg en kerk moet worden opgeheven. Het parlement moet weer een werkelijke volksvertegenwoordiging worden, en dus open debatten houden.

Hij bracht zijn woorden ook maar meteen in de praktijk, toen Femke Halsema van GroenLinks hem vroeg wat dit nu concreet moest betekenen. Na zijn ontwijkende antwoord meende ze dat het dus alleen 'retoriek' was. 'Ik ga niet in op dit soort flauwekul', was Verhagens botte reactie. 'Als u hier uw nummertjes wilt blijven opvoeren, dan moet u dat vooral doen.' Flauwekul, nummertjes: als er niet bij stond van wie het kwam, zou je denken dat Geert Wilders hier aan het woord was. Maar dit was dus de fractievoorzitter van de grootste partij, het CDA, toen nog met 43 Kamerzetels. De partij van minister-president Jan Peter Balkenende, die nota bene in hetzelfde debat over de regeringsverklaring (!) zei dat burgers verantwoordelijk waren voor de samenleving en daarom mochten worden 'aangesproken op het motto: fatsoen moet je doen. Het kabinet gaat het belang van waarden en normen actief uitdragen.' De tegenstelling tussen het fatsoen en Verhagens tekst lijkt evident, maar daar werd niet op gereageerd.⁸

Verhagens uitlatingen waren allereerst een reactie op de Fortuynschok, die niemand in de politiek onberoerd liet. Maar ze lieten ook een verschuiving zien in de opvatting van wat de bedoeling is van het Kamerlidmaatschap. Niet voor niets moest volgens Verhagen de Kamer 'weer een werkelijke volksvertegenwoordiging worden'. Dat 'weer' is interessant; het is de vraag namelijk of de Kamer met zijn oproep terugkeerde naar een oudere situatie, of iets nieuws ging beproeven. De traditie van de Tweede Kamer is altijd veel meer die van medewetgever en controleur van de regering dan die van rechtstreekse vertegenwoordiging van het volk geweest. In de laatste decennia van de twintigste eeuw was de Tweede Kamer ook nog eens steeds meer gaan meebesturen.⁹ Politiek werd meer dan daarvoor management, met aan het hoofd premier Ruud Lubbers, 'manager in de politiek'.¹⁰ Daar hoorde ook een bepaalde taal bij, de "Taal van "Den Haag"", zoals de titel van een dissertatie uit 1981 luidt.¹¹ Het doel van die studie was niet echt politieke taal te analyseren, maar neemt opvallend genoeg wel de uitwisselingen tussen kabinet en Kamer als corpus om de taal van Den Haag te onderzoeken. Half impliciet, half expliciet, wordt de taal van de Kamer deels gelijkgesteld met ambtelijk proza, dat onpersoonlijk, zakelijk en waardig dient te zijn. Het gaat hier dan wel om de bestuurlijke kant van de parlementaire taal, maar die domineerde toen ook. Volgens toenmalig voorzitter Dick Dolman was de taal toen 'meer volwassen' dan in de rumoerige jaren dertig tot vijftig

en kwamen grofheden vrijwel niet meer voor. ‘De leden zijn zakelijk ingesteld en waarderen goede persoonlijke verhoudingen. Zij wantrouwen dus opvallende acties en zijn gebaat bij doelmatige procedures.’¹² Een paar jaar daarvoor had de parlementaire redactie van *de Volkskrant* genoteerd: ‘De Kamerredevoeringen zijn de uitdrukking van een politieke cultuur die door verambtelijking, verwetenschappelijking en technische ontwikkelingen gedomineerd is.’ Daar was ook een politieke reden voor:

Wie een helder verhaal houdt komt vaak veel radicaler over dan wie hetzelfde verhaal in jargon en eufemismen drenkt. En erg radicaal zijn is verdacht in de Nederlandse politiek. Het vermindert latere regeerkansen.¹³

Er waren dus goede redenen om een minder heldere en toegankelijke taal te bezigen dan in theorie had gekund: behalve dat de Kamer zoals ieder instituut een eigen jargon had en daarnaast nogal bestuurlijk was ingesteld, toonde je door omfloerst taalgebruik ook dat je compromissen nastreefde. Bovendien was er nog de waarde van de waarheid: Kamerlidmaatschap was een belangrijk ambt, Kamerleden hadden een voorbeeldfunctie en daar hoorde een gecultiveerd taalgebruik bij. Ten slotte hielp een wat ingehouden taalgebruik – in plaats van scheldpartijen of heftige uitschieters – ook om het debat in de zin van de uitwisseling van redelijke argumenten in stand te houden.

Er was vanaf de jaren zestig wel een informalisering opgetreden en de ingebruikneming van de nieuwe zaal in 1992 maakte nog eens duidelijk dat de Kamer allang niet meer de besloten sociëteit uit de negentiende eeuw was.¹⁴ Maar de norm van een ‘parlementaire’ toon werd grotendeels gehandhaafd. Het Nederlands kent het bijvoeglijk naamwoord ‘parlementair’ niet alleen zoals in andere talen als bijvoorbeeld het Engels in de betekenis van wat in het parlement is toegestaan, maar sinds de tijd van Thorbecke in het midden van de negentiende eeuw al in de zin van beleefd, of: zoals in een parlement gebruikelijk is. In Nederland staat parlementair dus gelijk met beleefd; dat is internationaal gezien uitzonderlijk, want parlementariërs waren elders vaak een stuk minder beleefd in hun taalgebruik. Dat ‘parlementaire’ taal de norm was, is overigens niet hetzelfde als beweren dat die norm nooit werd doorbroken. Een norm kan ook blijven bestaan als die

soms wordt overtreden; overtreders als Hendrik Koekoek (Boerenpartij) in de jaren zestig of Hans Janmaat (Centrum Partij en daarna Centrumdemocraten) in de jaren tachtig en negentig bestendigden in feite de consensus onder de overige Kamerleden dat het zo lawaaiig en onfatsoenlijk niet moest toegaan in de Kamer. Dat vond men alleen al ook ondemocratisch, omdat het deed denken aan de herrie die fascistena hadden geproduceerd. Dat lag al wat anders met sp-leider Jan Marijnissen die in de jaren negentig opkwam voor 'gewone-mensentaal' in de Kamer.¹⁵ Daarmee bleek hij een gevoelige snaar te raken: voorgaande outsiders waren veel sneller buiten de orde verklaard dan deze verdediger van gewone mensen. Dat zei iets over de behendigheid waarmee hij opereerde, maar ook over verschuivende normen in de Kamer. De informalisering haalde de Kamer meer en meer van zijn deftige voetstuk.

De Kamer liet vooral in de eenentwintigste eeuw de deftigheid en een groot deel van zijn oude gezag vallen om plaats te maken voor transparantie, efficiëntie en democratie. De ontwikkeling van het voorzitterschap laat deze ontwikkeling mooi zien. In het interbellum werd het voorzitterschap opgetuigd met nieuwe bevoegdheden om extreme partijen te beteugelen die zich niet aan de mores hielden. Vooral de schrapbepaling, de mogelijkheid om onwelvoeglijke taal uit de Handelingen te verwijderen, maakte furore.¹⁶ De Kamervoorzitter bleef een zwaargewicht: een oud-minister, aanvankelijk zelfs wel eens oud-premier, iemand met een grote, vooral bestuurlijke staat van dienst in de politiek. Vanaf eind jaren tachtig nam het gewicht van het voorzitterschap af. In de tijd van management leek in eerste instantie Kamerervaring er opeens niet meer zo toe te doen. In 1989 had Wim Deetman minder dan vier jaar ervaring als Kamerlid voor hij voorzitter werd, en in 1996 kwam er met Piet Bukman een voorzitter met nog minder Kamerjaren op zijn conto. Bukman had ervaring als minister, maar na dit intermezzo volgden voorzitters voor wie de rol als voorzitter vooral het hoogtepunt van hun carrière als volksvertegenwoordiger, niet als bestuurder was. Hun uitverkiezing wijst erop dat de Kamervoorzitter nu minder gezien werd als bestuurder en meer als medevertegenwoordiger.¹⁷ Dat blijkt ook uit de afbrokkeling van hun gezag. Toen in de jaren dertig het instituut parlement onder vuur lag, was het antwoord van de gevestigde partijen om de voorzitter méér macht en gezag te geven. Nu leidde kritiek juist tot de omgekeerde

beweging: de discussie moest volgens voorzitter Gerdi Verbeet (2006-2012) de ruimte krijgen, zo was de voorzitter 'scheidrechter' en procesbewaker, maar nauwelijks nog banierdrager van het gezag van het instituut.¹⁸

Geert Wilders heeft van die verandering succesvol gebruikge maakt en maakte zo, en passant, duidelijk dat de oude conventie van waardige en rustige discussie veel van haar kracht had verloren. Wilders en zijn voorgangers als zelfverklaarde tegenstanders van het establishment, Pim Fortuyn en Rita Verdonk, waren niet antiparlementair, maar beschouwden gevestigde instituties en wellicht nog meer de daar heersende cultuur wel als een beschermingsconstructie van de elite. Fortuyn kon gemakkelijk aansluiten bij de strijd tegen de 'regentenmentaliteit' die in naam van openheid en democratie al sinds de jaren zestig werd gevoerd.¹⁹ Wilders kent de regels van de Kamer goed en hij volgt ze veelal precies, maar hij breekt bewust met de culturele conventies die er heersen. Tegenover de heersende spreekcultuur van de Kamer met de normen van discussie, uitwisseling van redelijke argumenten en ruimte voor compromis die van oudsher ook uitdrukking was van de 'waardigheid' van de institutie, legde hij toen hij voor zichzelf en met de PVV begonnen was, geheel en al de nadruk op zijn volksvertegenwoordigende functie. Zijn suggesties voor wetgeving dienden vrijwel alleen strategische overwegingen – hij kan geen moment gedacht hebben dat er daadwerkelijk wetten tot stand zouden komen – en bij de controle van de regering plaatste hij zichzelf buitenspel; hij zat in de Kamer met een ander doel. Omdat hij voor dat doel niet veel behoefde samen te werken, kon hij onbekommerd zijn tegenstanders beledigen. Dat deed hij dan ook met overgave om zich hen van het lijf te houden, ook als hij geen argumenten meer had of wilde geven, zoals toen hij Alexander Pechtold van D66 een 'miezerig mannetje' noemde: 'Wat een zielig mannetje is de heer Pechtold toch. Wat een zielig, miezerig en hypocriet mannetje bent u toch, mijnheer Pechtold.'²⁰ Omdat hij de Kamer zo goed kende en al sinds de jaren negentig onder de Haagse kaasstolp zat, beheerste hij óók de techniek om de Kamer te ontregelen, maar het gemak waarmee hij de oude culturele conventies kon aantasten, kan slechts ten dele verklaard worden uit zijn persoonlijke kwaliteiten.

Zonder iemand als Wilders zou de verandering niet of nog niet manifest zijn, maar bezien vanuit de conventies zou je zijn gedrag ook

een symptoom in plaats van een oorzaak kunnen noemen. Conventies blijken in de praktijk en ze veranderen doordat de praktijk verandert. Vroegere succesvolle nieuwkomers pasten zich min of meer aan en stelden de conventie soms licht bij, zoals de vroege confessionelen en sociaaldemocraten of D66, dan wel bleven marginaal, zoals de communisten, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en de Boerenpartij, maar Wilders past in geen van beide categorieën. Het laat nog eens zien dat de vertegenwoordigende functie van het parlement, die vroeger ondergeschikt was aan de controlerende en medewetgevende, aan belang heeft gewonnen. Daar zijn ook meer aanwijzingen voor, zoals de populariteit van de spoeddebatten of dertigledendebatten.

Andere partijen willen de vertegenwoordigende functie van de Kamer verzoenen met de controlerende functie en de waardigheid van het instituut, alsook de mogelijkheid van compromis behouden. Wilders' positie hangt weliswaar geheel af van het parlement – zonder zijn Kamerlidmaatschap is hij uitgespeeld – maar dan alleen van het parlement als volksvertegenwoordigend lichaam. Controle en wetgeving doen er voor hem minder toe, en het 'instituut' Kamer zal hem een zorg zijn. Door tegen het instituut aan te schoppen, kan hij zijn vertegenwoordigende rol versterken. Hij doet er weinig aan om constructief nieuwe conventies te introduceren, maar wil vooral de oude aan de kaak stellen: conventies beschermen immers in zijn ogen de oude orde. Er zit overigens wel een paradox in zijn houding: hij is er trots op Kamerlid te zijn en is ook als Kamerlid door de wol geverfd, maar het is deel van zijn invulling van de taak om de gevestigde orde aan te klagen en dat doet hij ook door de manier waarop de Kamer als instituut functioneert aan te klagen. Dat de waardigheid in de Kamer in het geding was gekomen, merkte de kersverse voorzitter Gerdi Verbeet vanaf eind 2006, toen Geert Wilders namens de net opgerichte PVV de zeden bruuskeerde. Als oudgediende van de Kamer, die al bijna tweemaal zolang zitting had als de voorzitter en die in 2019 op Kees van der Staaij na en kort voor Kamervoorzitter Khadija Arib het langst zittende Kamerlid is, wist hij hoe hij gebruik kon maken van de mogelijkheden van de Kamer. Er kwam veel commentaar op zijn interventies – zoals op het 'knettergek' dat hij minister Ella Vogelaar toevoegde zonder dat voorzitter Verbeet ingreep²¹ – en daaruit zou je kunnen afleiden dat de norm van fatsoen en redelijkheid nog gold, al overtrad Wilders hem. Maar daar staat tegenover dat de discussievrijheid

inclusief onbelemmerde, rauwe uitingen blijkbaar óók een norm was geworden. Verhagen heeft tot op zekere hoogte gehoor gevonden, al was zijn uitlating duidelijk een onderdeel van de post-Fortuynstress en wierp zijn partij zich nadien weer op als hoeder der zeden.

Een dubbelzinnige maar interessante casus is het optreden van minister-president Mark Rutte in de verkiezingscampagne van 2017. De vvd begon die campagne heel vroeg. In zijn optreden in het televisieprogramma *Zomergasten* riep Rutte op 4 september 2016 uit 'pure woede' tegen onbeschofte Turks-Nederlandse demonstranten: 'ga zelf terug naar Turkije' en 'pleur op'. Toen hij daarop werd aangevallen bij de Algemene Politieke Beschouwingen op 22 september 2016, verdedigde hij zich door gepraat over toonhoogte als overdreven af te doen. CDA-leider Sybrand Buma vond dat dit helemaal niet kon en dat Rutte de waarden van de Kamer te grabbel gooide. Pechtold zei dat je dit hoorde 'in de kroeg, op een familiefeestje of in de kantine met een borreltje te veel op', maar dat het niet hoorde voor 'een man van wie je verwacht dat hij inderdaad normeert' – zoals Rutte zei dat hij deed.²² Ruttes reactie was hypocriet: het was heel duidelijk dat hij nu juist bewust voor een nieuwe toonhoogte had gekozen. De doorgewinterde politicus Rutte werd uitgenodigd voor een uren durend televisieprogramma dat minutieus was voorbereid en dat in dit geval ruim van tevoren door velen al als eerste zet in de campagne werd gezien.²³ Dat het niet toevallig ook buiten de Kamer gebeurde en zeker doordacht was, bleek wel toen de vvd later in de verkiezingscampagne als advertentie in landelijke dagbladen een open brief van Rutte lanceerde die net als het 'pleur op' gericht was tegen mensen met een buitenlandse, vooral mediterrane achtergrond.²⁴ De tekst ging over asociaal gedrag, maar bleek impliciet alleen over buitenlanders te gaan: 'Doe normaal of ga weg', stond er, en dat had alleen betekenis voor mensen die ook een relatie met een ander land hadden.²⁵ Opnieuw buiten de Kamer, en opnieuw niet rechtstreeks discriminerend, maar wel inspeland op het sentiment dat ook een Wilders aanboorde. Zo wist Rutte de normen van fatsoen, waardigheid en redelijke argumenten te omzeilen, zonder die rechtstreeks aan te vallen.

In de strijd om de gunst van de kiezer hebben die normen veel van hun kracht verloren, al wordt de voorbeeldfunctie nog wel eens genoemd. Bij de herverkiezing van Verbeet in 2010 werd nog wel het een en ander gezegd over het aanzien en het gezag van de Kamer, maar

daar werd niet echt over gediscussieerd, het bleef bij vrome woorden.²⁶ Die woorden werden herhaald bij de verkiezing van Anouchka van Miltenburg in 2012, maar toen werd nog duidelijker hoe de prioriteiten van de Kamer lagen. De woordvoerder van de PvdA die het debat over de voorzitter opende, maakte zich zorgen over het gebrek aan waardering voor de Kamer, maar wilde dat probleem vooral oplossen door te bevorderen dat de Kamer meer ging 'leven' bij de bevolking. Kandidaat-voorzitter Van Miltenburg waardeerde van haar voorganger als voorzitter vooral dat zij 'de poorten van het parlement heeft opengezet'.²⁷

Eigenlijk geen woord over het aanzien van de Kamer. Dat wil zeggen als men aanzien als voetstuk of waardigheid ziet, maar het lijkt erop dat aanzien inmiddels eerder een synoniem was geworden voor populariteit en toegankelijkheid. Tegen deze achtergrond wordt de toegenomen tolerantie van de Kamer voor onwelvoeglijke taal begrijpelijker. Bij haar verkiezing tot voorzitter zei Arib begin 2016 dat ze het aanzien van de Kamer belangrijk vond:

Alles wat wij in dit huis aan gedrag etaleren wordt gezien door burgers. Alle camera's zijn op ons gericht, of we nu aan het twitteren zijn of elkaar voor van alles en nog wat uitmaken. Dat is het aanzien van de Kamer. Wij hebben allemaal een verantwoordelijkheid om dat aanzien goed over te laten komen. Daar speelt taalgebruik een belangrijke rol bij. Ook andere factoren spelen een rol: niet alleen verruwing van de taal, maar ook politici die niet altijd direct antwoord geven, maar om de hete brij heen draaien.

Vrijheid van spreken vond ze belangrijker dan fatsoen op zichzelf: 'Iedereen hier is gekozen en iedereen heeft recht op die vrijheid en te zeggen wat hij of zij wil. Ik zou daar nooit en nooit aan tornen'.²⁸ Pvv-Kamerlid Hero Brinkman meende dat het heldere taalgebruik van zijn partij het aanzien van het parlement juist verhoogde.²⁹

De autoriteit om een lid terecht te wijzen wordt de voorzitter in theorie gegund, maar in de praktijk vindt men ruimte voor vrije meningsuiting in het parlement belangrijker dan fatsoen, laat staan waardigheid. Kenmerkend voor de verschuiving in perspectief is ook dat Hans Janmaat in de jaren negentig in rechtszaken als Kamerlid

extra werd aangerekend dat hij over de schreef van de betamelijkheid heen ging,³⁰ terwijl tegenwoordig juist wordt betoogd dat Wilders zich meer kan permitteren in zijn vrijheid van meningsuiting omdat hij Kamerlid is. Deze voorbeelden hebben betrekking op het werk van de rechterlijke macht, niet op dat van het parlement, waar het Kamerlid alleen te maken heeft met het reglement van orde en het gezag van de voorzitter. Voor zover nodig, moeten de collega-Kamerleden maar corrigerend optreden. Meest opvallend is niet dat er onvertogen woorden vallen – er zijn veel periodes met heftige polarisatie geweest –, maar dat de houding van de gevestigde partijen daartegenover nu zo ambivalent is. Ja, het aanzien is belangrijk, maar toch niet in zo'n mate dat die de openheid van de Kamer in de weg mag staan.

Daarmee is de verdediging van het waardig discussiëren tamelijk machteloos geworden. Het Nederlandse parlement heeft van oudsher weinig ruimte gelaten aan zijn direct vertegenwoordigende rol. Niet alleen Wilders wilde dat veranderen, hij volgde daarin feitelijk Maxime Verhagen, die zich weer impliciet bij de LPF en in zekere zin ook de SP aansloot. In feite nemen de meeste partijen die rol nu mede als vanzelfsprekend uitgangspunt. Dat betekent niet dat iedereen ook de stijl van Wilders zou willen kopiëren, daarvoor loopt het publiek waarop men zich richt te veel uiteen. Uit een mooi onderzoek van taalkundige Maarten van Leeuwen blijkt hoezeer het taalgebruik van Pechtold en Wilders in de Kamer verschilt.³¹ Zoals je zou verwachten, richt Wilders zich daarmee direct tot de mensen in het land, terwijl Pechtold zich meer tot de medeleden wendt. Dan lijkt het alsof de laatste dus minder een publiekspoliticus is, maar dat lijkt me een misvatting. De D66-leider was zich zeer bewust van de rol van de media, wilde van zijn amateuristische partij een geoliede professionele politieke machine maken en wist goed dat hij zijn eigen achterban juist bediende door in debat te gaan met Wilders, die in hetzelfde jaar als hij aantrad als partijleider. Als kortstondig minister was Pechtold geen succes, maar als parlementaire anti-Wilders wist hij zijn partij weer uit het electorale dal te krijgen, om te beginnen door bij een radioprogramma frontaal zijn tsunami-metafoor aan te vallen.³²

Ondertussen heeft de Kamer een accentverschuiving doorgemaakt van controleur en medewetgever naar 'echte volksvertegenwoordiging', zoals Verhagen wilde. Anders dan zijn schrille kreet suggereerde, hoefde dat niet in de taal van kroeg en kantine. De meeste partijen

willen op een andere manier politiek bedrijven: met een redelijke discussie die common ground met andere partijen niet in de weg staat, zodat compromis en resultaat mogelijk zijn. Gaandeweg is echter de oude verdedigingslinie tegen outsiders wel verdwenen en is het moeilijk geworden een antwoord te vinden op provocaties die de voorzitter in het verleden gewoon zou hebben afgehamerd. De norm van redelijke discussie bestaat nog steeds, maar het ideaal van waardigheid heeft grotendeels plaatsgemaakt voor openheid. Daar heeft Wilders lange tijd goed gebruik van gemaakt. Daarom gaat het vanaf nu over de specifieke kanten van zijn retorische optreden.

De taal van Wilders

Alexander Pechtold zei het al bij de Algemene Politieke Beschouwingen van 2008: 'Twintig jaar was u onderdeel van het systeem en verdedigde u het en twee jaar lang, nu u het goed lijkt te doen, schopt u er tegen.'³³ Het is daarna nog vaak gezegd dat Wilders zich in de politiek weliswaar als buitenstaander opstelt, maar zelf feitelijk een insider is, die vrijwel zijn hele werkende leven op en rond het Binnenhof heeft doorgebracht, en die moeilijk voorstelbaar is in een andere rol dan die van volksvertegenwoordiger. 'Er is voor hem geen leven buiten de politiek.'³⁴

Wilders heeft als politieke professional gaandeweg ontdekt hoe hij het meeste succes kon behalen. Zoals alle succesvolle politici heeft hij daarbij gebruikgemaakt van de mogelijkheden die de situatie hem bood. In zijn geval gaat het dan vooral om de mogelijkheden van debat en taal. Het succes van Pim Fortuyn had duidelijk gemaakt dat een combinatie van aanvallen op de islam en de gevestigde politieke orde met het doorbreken van de 'parlementaire' conventies van taalgebruik succesvol kon zijn. Sterker, die gevestigde orde had haar eigen verdedigingslinie van uitsluiting opgegeven: Janmaat was nog geboycot, maar na Fortuyn was het adagium dat (bijna) alles gezegd moest kunnen worden en dat de waarde van vrijheid van spreken boven die van fatsoen ging en zelfs wel eens beledigingen kon toelaten. 'Mevrouwetje, ga lekker naar huis, koken', riep Fortuyn toen hij zich ergerde aan journaliste Wouke van Scherrenburg.³⁵ Er was wel commotie en Fortuyn verontschuldigde zich er later ook tegenover haar over, maar hij kwam

ermee weg, mede door de ironische toon en de humoristische wijze waarop hij zich vaak presenteerde.

Veel politieke of niet zo politieke entrepreneurs meenden dat er na de ineenstorting van de LPF een veld braak lag voor tegendraads en volks optreden. Met wisselend succes en wisselende standpunten trachtten Rita Verdonk, Emile Ratelband, Peter R. de Vries, Marco Pastors en Joost Eerdmans het gat te vullen. Politieke wetenschappers zeggen allang dat er ruimte is voor een politieke partij die op sociaal terrein links is en voor behoud van sociale voorzieningen, maar cultureel conservatief en nationalistisch.³⁶ Onder Jan Marijnissen paste de SP enigszins in dat profiel, en het is wellicht geen toeval dat de SP veel succes had onder gesecculariseerde katholieken, aangezien de oude Katholieke Volkspartij (KVP) ook kenmerken van het profiel had. Later is het echter makkelijker gebleken om met een culturele dan met een sociale agenda electoraal te scoren.

Geert Wilders scheidde zich van de VVD af vanwege de relatie tussen Turkije en de Europese Unie. Behalve zijn kernthema, de islam, speelde hierin dus vanaf het begin Europa een rol en hij weerde zich dan ook geducht in de campagne rond het referendum over de Europese grondwet op 1 juni 2005, toen hij nog geen jaar uit de VVD was. In de verkiezingen voor de Tweede Kamer van november 2006 behaalde hij daarna vooral succes met zijn harde islamstandpunt. Behalve tegen de islam en vooral tegen de komst van islamitische migranten, en ook tegen verdergaande Europese eenwording, manifesteerde Wilders zich steeds meer als strijder tegen de elite.³⁷ Daarbij valt vooral op hoe hij zijn taal inzette, namelijk door niet alleen via de inhoud maar juist ook via de vorm te shockeren. Onder de titel *Gescheiden werelden?* verkenden de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en het Sociaal en Cultureel Planbureau enkele jaren geleden de sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland. De uitkomsten waren genuanceerd, maar de verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden namen wel toe. Voor dit verhaal is echter iets anders belangrijker: de aard van de verschillen lag niet alleen in onderwerpen en standpunten (hogeropgeleiden waren meer pro-Europa bijvoorbeeld), maar ook in de manier waarop met tegenstellingen wordt omgegaan.³⁸ Lageropgeleiden hebben minder de neiging om politiek te beschouwen als een plek waar in gezamenlijk overleg oplossingen gevonden worden voor de problemen waar iedereen mee worstelt. Nee, het gaat om belangenstrijd, en waar de één wint, verliest de ander, het is of de één of de

ander. Zoeken naar compromissen is in zo'n voorstelling van zaken al snel om de zaak heen praten, wolligheid die de ware belangen verhult. Zeggen waar het op staat, is dan kenmerk van eerlijkheid en betrouwbaarheid, en politiek is een zaak van winnen of verliezen.

Zo wordt begrijpelijk dat de manier waarop Wilders zich uitte zijn populariteit vergrootte. Auteurs over Wilders' taal hebben zijn helderheid wel eens als voorbeeld voorgehouden aan andere politici: ook al zijn die het niet met zijn standpunten eens, ze zouden even duidelijk moeten zijn.³⁹ Dat gaat echter voorbij aan de functie van taal in de Kamer: niet alleen helder standpunten verwoorden, maar ook, onder meer, zoeken naar common ground en naar compromis om iets te bereiken. Helderheid wekt al snel de indruk van radicaliteit in plaats van regeringsbereidheid, wist *de Volkskrant* al in het hiervoor aangehaalde artikel uit 1975. Alleen al om die reden is helderheid minder gangbaar dan je zou denken. Al wel eerder hadden volksvertegenwoordigers als boer Koekoek of de communist Marcus Bakker zich toegelegd op een polariserende vorm van helderheid, maar de omstandigheden waren veranderd. Zij leefden nog vooral in een tijd waarin de verbinding tussen politiek en samenleving via politieke partijen tot stand kwam. Die tijd is grotendeels voorbij, terwijl de Tweede Kamer juist meer in de aandacht staat dan ooit tevoren: niet als wetgevingsforum of arena voor het subtiele argument, maar als het theater voor oneliners dat avond aan avond op het NOS-Journaal wordt uitgezonden – nu juist een medium dat wel nog hoog- en laagopgeleiden verbindt.⁴⁰

Wilders wist het theater met groot succes te bespelen, om te beginnen door zijn geacteerde boosheid. Zolang de camera's niet draaien, kan hij amicaal verkeren met zijn collega's, maar in beeld is hij alleen maar boos. Hij mobiliseert vooral één sentiment: woede. Die woede is dan weer gebaseerd op ongerustheid: een 'tsunami van islamisering', en wat doet de politieke elite? Gods water over Gods akker laten lopen. Het probleem ligt dus bij de zittende politici die best iets zouden kunnen doen, maar het niet willen. Naast het beroep op pathos om zijn sympathisanten te mobiliseren, kenmerkt het optreden van Wilders zich daarom vooral door aanvallen op het ethos van de zittende politici, persoonlijke aanvallen ook: de minister is 'knettergek' geworden.

Hoewel Wilders al zijn hele leven in het parlement zit, is al vaak opgemerkt dat hij weinig gebruikmaakt van argumentatie. Logos is niet afwezig maar is spaarzaam, en de functie van zijn harde taal is niet in de

laatste plaats het afkappen van de discussie. Wat moet je antwoorden als je tegenstander je voor gek of miezerig verslijt? Het slaat de discussie dood, en dat is precies de bedoeling. Wilders is niet uit op uitwisseling, maar op poneren. Zijn hele taal is 'stellig'; hij stelt zijn standpunten zo voor alsof die de stand van zaken weergeven, niet een mogelijke kijk op de zaak maar de enig mogelijke, althans de enige die zou moeten worden overwogen.⁴¹ Voor zijn aanhangers is het doorbreken van de redelijkheid niet per se een probleem, want die redelijkheid vertrouwden ze toch al niet meer als vanzelfsprekend: was die niet op zijn minst ook het mooipraten van de belangen van de elite? Omdat in de Kamer het belang van het laten horen van alle maatschappelijke geluiden, als het moest tot en met de taal van de kroeg, al was omarmd, waren omgekeerd de protesten tegen Wilders' beledigingen tamelijk machteloos.

Daarbij komt nog iets anders. In weinig landen is de politieke elite zo gevoelig voor scheldwoorden en de toon van het debat als in Nederland. Scheldwoorden zijn niet 'parlementair' in de Nederlandse betekenis van dat woord. 'Grofheden zijn zeer zeldzaam', merkte voorzitter Dolman omstreeks 1980 op.⁴² Omdat het taboe erop zo groot was, en in de loop van de jaren nog was gegroeid, was het doorbreken ervan shockerend en dus effectief. Neem het gebruik van het woord 'nepparlement'. Zou Wilders gezegd hebben dat het parlement 'erg tekortschoot in de vertegenwoordiging van alle groepen in het land', dan had hij feitelijk hetzelfde beweerd, maar had er een discussie over zijn argumentatie kunnen beginnen. Nu was er alleen die uithaal en ging de discussie over het ongehoorde van de term. Hij had die overigens al eerder gebezigd, eveneens en dus hoogstwaarschijnlijk zeer bewust tijdens de veel bekeken Algemene Politieke Beschouwingen, maar dan over het Europees Parlement. Toen was het vrijwel ongemerkt gepasseerd: 'Stop de farce die Europees Parlement heet. Sluit dat nepparlement en gebruik het als gebouw voor de winterstalling van caravans. Vervang het door echte democratie. Hou referenda en maak de nationale parlementen weer bevoegd.'⁴³ Behalve de vondst van de winterstalling bevat deze passage ook nog een begin van een redenering. Die was afwezig toen hij de kwalificatie toepaste op de Tweede Kamer: 'het verschil tussen deze Kamer, dit nepparlement – want dat is het: een nepparlement! – en de mensen thuis' was 'levensgroot', daar bleef het bij.⁴⁴ Pechtold sprong er meteen bovenop en de uitdrukking leidde tot veel discussie en commotie.

De PVV-fractie in de Tweede Kamer verlaat in maart 2009 de vergaderzaal tijdens een debat met de regering over een pakket met crisismaatregelen.

Zo kreeg Wilders opnieuw de aandacht, en dat was voor hem een belangrijke winst – hij leeft als politicus van die aandacht. Die hielp hem ook om zich als slachtoffer voor te stellen van politiek correct moreel vertoon. Je zou zijn optreden zeker kunnen verdedigen als een effectieve manier om de kwesties die hij van belang vindt te agenderen, en zo wordt het in de Kamer ook geaccepteerd – bestreden maar niet afgehamerd. Maar er gebeurde nog iets anders: de inhoudelijke discussie stopte meteen; er was alleen commotie. En dit is een belangrijk bijeffect van Wilders' taalgebruik. In een vaak aangehaalde passage betoogt politicoloog André Krouwel dat Wilders heel helder spreekt, maar 'extreem laag scoort op argumentatie'.⁴⁵ Inderdaad argumenteert Wilders niet: hij poneert en geeft niet een visie, maar de enig mogelijke visie. Krouwel voegde daaraan toe: 'op herhalingen, jargon of doodoeners betrap je hem niet zo gauw'. Die conclusie is begrijpelijk omdat zijn taal behalve boos ook opvallend helder klinkt. Maar Wilders maakt daarvoor nu juist wel veel gebruik van herhalingen, zo hamert hij zijn standpunten erin. En bij doodoeners hangt het van de definitie af. Volgens het *Woordenboek der Nederlandsche*

Taal is een dooddoener een ‘nietszeggend argument, dat verdere gedachtewisseling afsnijdt’, en dat is precies de manier waarop Wilders dooddoeners inzet om discussie af te kappen of te voorkomen. Hij zegt niet waarom de begroting niet deugt, maar roept bij de Algemene Politieke Beschouwingen: ‘een flutstuk van het slechtste kabinet ooit’.⁴⁶ Effectief, want hij trekt de aandacht, bedient zijn aanhang en krijgt de lachers op zijn hand;⁴⁷ en ook effectief, want hij hoeft verder geen argumenten meer te geven – alles draait om die ene uitdrukking. Hij slaat de discussie dood, en snijdt verdere gedachtewisseling af.

Over de uitdrukking ‘nepparlement’ is overduidelijk nagedacht, niet voor niets herhaalt hij die. Des te opvallender is dat hij die slechts gebruikte in een tussenzin. Ook dat is een middel om discussie over de inhoud te voorkomen. De quasi-achteloosheid waarmee hij het smaadwoord gebruikt, maakt het effect ervan des te sterker. Als hij zijn betoog eromheen had gebouwd, zou er niet alleen een discussie op argumenten te voeren zijn geweest, maar zou het woord ook minder als belediging en meer als stelling zijn gevoeld. Deels omdat de Nederlandse cultuur al zo lang gericht is op overleg tussen verstandige mensen en de kring van verstandige mensen (mede) wordt bepaald door hun fatsoenlijke gedrag, staan scheldwoorden er voor veel meer dan belediging alleen. Al lang gelden onfatsoen en schrille beledigingen als ongeveer het ergste vergrijp dat je in het publieke leven kunt begaan. Een heel mooi voorbeeld daarvan is de reactie van de deftige conservatief-liberale ondernemer Ernst Heldring op een radiotoespraak van Adolf Hitler in 1938. Niet zijn misdaden of opvattingen troffen hem het meeste, maar zijn *tóon*:

Gisteren hoorde ik Hitler aan de radio voor de eerste maal in mijn leven. Het was onbeschaafd van vorm, zeer ruw tegenover zijn binnenlandsche en buitenlandsche tegenstanders. [Een ander staatshoofd] werd met evenveel woorden voor een leugenaar uitgemaakt. De wereld is wel diep gezonken, dat het ééne staatshoofd zoo tegenover het andere optreedt. Straattaal, doorspekt met onwaarheden. De luide stem sloeg nu en dan in brullen of krijschen over. Hij pauseerde telkens om bijval uit te lokken, die hem ruimschoots door een tierend en loeiend gehoor geschonken werd.⁴⁸

Straattaal en ‘krijtschen’, erger kon het niet worden! Na de oorlog waren mede hierom in de politiek luidruchtigheid en ruwe vormen lange tijd taboe. Wilders speelt met dergelijke taboes: het zal geen toeval zijn dat zijn stem eigenlijk nooit overslaat, ook niet toen hij in 2014 om ‘minder Marokkanen’ vroeg. Zelfs toen eindigde hij met een ironisch ‘dan gaan we dat regelen’.⁴⁹ Geen onbeheerst pathos, maar goed voorbereide politieke strategie, de politieke professional spreekt. Ondertussen waren met de pvv al wel ‘taal en stijl van de straat het parlement binnengedrongen’.⁵⁰

Conclusie

Ondertussen sorteren Wilders’ beledigingen wel een sterk effect, ook op het optreden van zijn medepolitici – Rutte probeerde erop mee te liften met zijn ‘pleur op’. Wilders op zijn beurt is een kind van 2002, en brengt echt de stijl in praktijk waartoe Verhagen alleen maar dubbelzinnig opriep. Tot 2002 zou zo’n optreden zijn weggehoond, afgehamerd of genegeerd. Niet nu, en volgens sommige analyses ligt dat aan de effectieve ‘framing’ die Wilders aan zijn tegenstanders oplegt.⁵¹ Als je tegen een ‘tsunami van islamisering’ inbrengt dat het wel meevalt, schep je niet zelf een beeld, maar nuanceer je alleen maar dat van Wilders. Zo werkte zijn mediastrategie: hij riep iets, legde verder niets uit, herhaalde alleen maar, en vervolgens stortte iedereen zich erop. Onmiskienbaar werkte dat geruime tijd, maar dat was van zijn kant toch meer handig gebruikmaken van het moment dan taalvirtuositeit op zichzelf, zoals analyses van zijn taal lijken te suggereren. Op zijn plek kon hij onverkort ‘helder’ zijn, omdat hij alleen maar tegen zijn achterban hoefde te spreken, en overleg juist uit de weg ging. De essentie van het politieke bedrijf en het ambt van politicus in een parlementaire democratie is echter dat je allerlei verschillende zaken in je optreden en taal met elkaar moet verzoenen: representatie van je achterban, argumenteren tegen je tegenstander, zoeken naar een gemeenschappelijke basis voor politieke resultaten, inspelen op de kwesties van de dag. Dat kan alleen voortdurend helderheid opleveren als je het principe hanteert ‘beweeg geen millimeter’⁵² en vasthoudt aan je eigen gelijk – wat voor een politicus een belangrijk aspect is maar normaal niet het enige. Door zich alleen daarop te concentreren heeft Wilders

een unieke plaats kunnen innemen in de Tweede Kamer. Maar hoe lang zal Wilders daarmee nog succes hebben? De eerste signalen zijn er dat het nieuwe er wellicht wat vanaf is. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 2019 duikelde het zetelaantal van de PVV naar beneden. Er waren al eerder fluctuaties geweest en de partij had niet meer het hoogtepunt van 24 Kamerzetels in 2010 weten te evenaren. Maar nu was er een concurrent op rechts in de persoon van Thierry Baudet en zijn Forum voor Democratie, die wel een ledenpartij wilde, zich wel op hogeropgeleiden richtte en ook een serieuzere poging leek te willen doen om praktisch iets tot stand te brengen.

Hoe het verder gaat zal de tijd leren, maar op dit moment lijkt de populariteit van de PVV over haar hoogtepunt heen. Als je vanuit die positie moet terugkijken, wat is dan de betekenis van Wilders voor de taal van de Kamer geweest? Hij heeft onmiskenbaar uitlatingen mogelijk gemaakt die daarvoor lange tijd niet voorkwamen en heeft laten zien hoezeer de Kamer het toneel voor vertegenwoordiging van het volk is geworden. Hij toont ook de betekenis op lange termijn van een behaagzieke opmerking van de fractieleider van de op dat moment grootste partij in de Kamer. Wie in de Kamerverslagen zoekt, vindt dat er al vanaf de jaren twintig en dertig werd geklaagd over de ‘verruwing’ van de (parlementaire) zeden. Het Nederlandse parlement is ondertussen nog steeds een van de braafste ter wereld; de nadruk op overleg is in feite gebleven. Toch heeft Wilders wel wat veranderd. Hij heeft op een nieuwe manier getoond dat provocatie door taal ontregelend kan werken en bovendien electoraal succes mogelijk kan maken, in ieder geval op korte termijn. Het is een van de duidelijkste gevolgen van de verandering die de Kamer de afgelopen jaren heeft doorgevoerd naar een ‘werkelijke volksvertegenwoordiging’.